

Exploring the Challenges of Oversight over High Supervisory Institutions in the Islamic Republic of Iran

Zohreh Settarshamsabadi¹ Seyed Mohsen Mirhosseini ^{*2} Mohammad Hossein Jafari³

Received date: 2025/01/01

Acceptance date: 2025/11/16

Extended abstract

Introduction: The oversight of supreme supervisory institutions in the Islamic Republic of Iran plays a crucial role in safeguarding civil rights and public freedoms, as well as in preserving the structural balance of power within the state. These institutions, which include entities such as the Guardian Council, the Assembly of Experts, hold essential functions in maintaining the legal and constitutional integrity of the Iranian political system. However, despite their fundamental importance, these bodies face increasing scrutiny regarding the effectiveness and transparency of their operations. The nature of oversight in any political system reflects its broader commitment to accountability and democratic governance. In the context of Iran, this issue is further complicated by the dual structure of authority—the religious and republican elements—that defines its constitutional framework. Oversight institutions are expected not only to monitor the activities of other bodies but also to remain subject to scrutiny themselves. Failing to do so can lead to weakened institutional legitimacy, reduced public trust, and decreased political engagement among citizens.

This article seeks to address the central research question: What are the main challenges to the effective supervision of Iran's supreme oversight institutions? By doing so, it aims to contribute to ongoing discussions surrounding political accountability, the rule of law, and public sector governance in Iran. The research aims to offer a comprehensive understanding of both structural and functional deficiencies hindering effective oversight, while suggesting feasible paths for reform.

Methodology: The study employs a descriptive-analytical methodology, primarily relying on qualitative data. The sources include constitutional texts, legislative documents, official reports, academic publications, and religious jurisprudential writings related to Islamic governance. The research is grounded in library-based resources and legal documentation to ensure a robust understanding of the theoretical and institutional foundations of oversight mechanisms in Iran. The analysis is conducted in two stages: first, by investigating the legal and structural framework underpinning the functions of supreme oversight institutions; and second, by assessing their actual performance in practice, comparing the normative expectations outlined in legal texts with the empirical realities observed in institutional behavior. Special attention is paid to how principles such as transparency, accountability, and responsibility are addressed—or neglected—within the operations of these institutions.

¹. Ph.D Student of law, Department of Law, Ya.C., Islamic Azad University, Yazd, Iran. z.sattarshamsabadi@iau.ac.ir.

^{2.*} Assistant Professor, Department of Law and Political Science, Faculty of Law and Political Science, University of Yazd, Iran. (Corresponding Author) mmirhosaini@yazd.ac.ir.

³. Department of Law, Ya.C., Islamic Azad University, Yazd, Iran. mohammadhossein.jafari@iau.ac.ir

Results: The findings of this research reveal several key challenges that significantly hinder the effectiveness of oversight over supreme supervisory bodies. These challenges include:

1. **Lack of Transparency:** Many activities and decision-making processes within these institutions are not publicly accessible or adequately explained. This opacity fosters uncertainty and skepticism, diminishing the perceived legitimacy of the institutions.
2. **Weak Accountability Mechanisms:** There is a noticeable absence of institutional checks that would compel oversight bodies to justify their decisions and be held accountable for misjudgments or failures. In some instances, oversight institutions operate with broad discretionary powers that are not subject to review by other branches of government or civil society organizations.
3. **Insufficient Responsibility and Role Clarity:** The responsibilities of oversight institutions often overlap, leading to inefficiencies and dilution of accountability. Moreover, the absence of clear performance metrics and internal review mechanisms further undermines their effective functioning.
4. **Limited Public Engagement:** Although citizens are recognized as key stakeholders in the constitutional structure, they often find themselves excluded from meaningful participation in oversight processes. This marginalization contributes to reduced political engagement and growing distrust toward the institutions of power.
5. **Jurisprudential Ambiguities:** From a theoretical and Islamic jurisprudential perspective, there is a gap between the ideals of divine accountability and their practical application in governance. While Islamic teachings emphasize that power is a trust (amanah) that must be exercised with justice and transparency, the mechanisms to ensure this in practice are underdeveloped.

These challenges collectively undermine not only the efficiency and legitimacy of oversight institutions but also pose risks to the broader coherence and stability of the Iranian political system. The erosion of public trust in such institutions presents a long-term threat to democratic participation and the moral authority of governance.

Conclusion: The article concludes that in order to preserve the integrity of the Iranian political system and restore public confidence, meaningful reforms are necessary to strengthen oversight mechanisms. This includes the establishment of independent bodies capable of evaluating the performance of supreme oversight institutions, enhancing procedural transparency, and fostering a culture of accountability that aligns with both legal standards and Islamic ethical principles. Furthermore, reinforcing the legal obligation of these institutions to engage in transparent reporting and respond to public concerns is crucial. Drawing from both modern governance frameworks and Islamic jurisprudence, the study emphasizes that accountability and responsibility should not be viewed merely as administrative requirements, but as ethical imperatives grounded in the very foundations of the Islamic Republic.

In conclusion, by addressing the structural and procedural gaps identified in this research, policymakers and legal scholars can contribute to the creation of a more transparent, accountable, and stable system of oversight—one that restores public trust and strengthens the rule of law within the unique constitutional context of Iran.

Keywords: Accountability, Responsibility, Oversight, High Supervisory Institutions.

واکاوی چالش‌های نظارت بر نهادهای عالی ناظر در پرتو حقوق اسلام

زهرة ستارشمس آبادی^۱ سیدمحسن میرحسینی^{۲*} محمدحسین جعفری^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۵

چکیده

نظارت بر نهادهای عالی ناظر در جمهوری اسلامی ایران، نقشی محوری در تضمین حقوق و آزادی‌های عمومی شهروندان و ایجاد تعادل قدرت در ساختار حکومتی ایفا می‌کند. این مقاله با رویکردی تحلیلی-توصیفی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای و اسناد قانونی، به بررسی چالش‌های نظارت بر این نهادها پرداخته و در صدد پاسخ به این پرسش اصلی است که چالش‌های نظارت بر نهادهای عالی ناظر در ایران چیست؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که مشکلاتی نظیر کمبود شفافیت، ضعف در پاسخ‌گویی و مسئولیت‌پذیری، از جمله چالش‌های عمده‌ای هستند که موجب کاهش اعتماد عمومی و تضعیف اقتدار و مقبولیت نهادهای عالی ناظر می‌شوند. این عوامل نه تنها اعتبار و اعتماد عمومی به نهادهای عالی ناظر را کاهش می‌دهند، بلکه می‌توانند به تضعیف انسجام و ثبات نظام جمهوری اسلامی منجر شوند. این مقاله ضمن تحلیل ابعاد مختلف این چالش‌ها، بر لزوم ایجاد سازوکارهای نظارتی مستقل، کارآمد و شفاف تأکید نموده و بر این نکته اشاره دارد که تقویت پاسخ‌گویی و مسئولیت‌پذیری نهادهای عالی ناظر، ضرورتی انکارناپذیر برای ارتقای سلامت نظام سیاسی کشور و بازسازی اعتماد عمومی است.

واژگان کلیدی: پاسخ‌گویی، مسئولیت‌پذیری، نظارت، نهادهای عالی ناظر.

z.sattarshamsabadi@iau.ac.ir

mmirhosaini@yazd.ac.ir

mohammadhossein.jafari@iau.ac.ir

^۱ دانشجوی دکتری حقوق، گروه حقوق، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

^{۲*} استادیار گروه حقوق و علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه یزد، ایران. (نویسنده مسئول)

^۳ گروه حقوق، واحد یزد، دانشگاه آزاد اسلامی، یزد، ایران.

مقدمه

نظارت به‌عنوان یکی از بنیادی‌ترین ابزارهای حقوق عمومی و اندیشه سیاسی، همواره نقشی کلیدی در تضمین پاسخ‌گویی و پیشگیری از تمرکز قدرت ایفا کرده است. در ساختار جمهوری اسلامی ایران نیز نهادهایی همچون شورای نگهبان، مجمع تشخیص مصلحت نظام، دیوان عدالت اداری و ... به‌منزله ارکان اصلی نظارتی، مأموریت‌هایی خطیر از جمله تطبیق قوانین با موازین شرع و قانون اساسی، صیانت از سلامت انتخابات و تضمین شفافیت در فرآیندهای حکومتی را بر عهده دارند. این نهادها به دلیل جایگاه ممتاز خود در صیانت از اصول و ارزش‌های نظام سیاسی، تأثیری مستقیم بر کارکرد قوای سه‌گانه و دیگر نهادهای حکومتی دارند. با این حال، قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در خصوص سازوکارهای نظارت بر عملکرد این نهادها ساکت است و چارچوب روشنی برای پاسخ‌گویی آنان ارائه نکرده است. برای مثال، اصل ۹۹ صرفاً نظارت شورای نگهبان بر انتخابات را مقرر می‌دارد، اما نسبت به نظارت بر خود این نهاد و عملکرد آن، تصریحی وجود ندارد. این خلأ حقوقی می‌تواند پیامدهایی جدی همچون کاهش شفافیت، تضعیف اعتماد عمومی، تهدید مشروعیت سیاسی و کاهش کارآمدی ساختار حکمرانی را به دنبال داشته باشد.

از منظر حقوق اسلام و فقه اسلامی، نظارت نه تنها یک ضرورت حقوقی بلکه یک تکلیف شرعی و اخلاقی است. آموزه‌هایی چون عدالت، امر به معروف و نهی از منکر، و نصیحت ائمه مسلمین دلالت بر آن دارند که هیچ مقام یا نهادی در نظام اسلامی نمی‌تواند از دایره نظارت خارج باشد. در حقیقت، مسئولان در برابر خداوند و مردم پاسخ‌گو هستند و همین امر در نظامی مبتنی بر ارزش‌های دینی مانند جمهوری اسلامی ایران، ضرورت نظارت را دوچندان می‌سازد. بدین ترتیب، عدم نظارت بر نهادهای عالی ناظر علاوه بر ایجاد مخاطراتی در عرصه حکمرانی، با مبانی اسلامی نیز تعارض دارد و می‌تواند به بازتولید تمرکز قدرت و پیدایش زمینه‌های استبداد و فساد ساختاری منجر شود.

بر این اساس، پرسش محوری این پژوهش به واکاوی چالش‌ها و موانع موجود در نظارت بر نهادهای عالی ناظر، از جمله؛ شناسایی موانع حقوقی و ساختاری، تبیین تأثیر ضعف شفافیت بر عملکرد و مشروعیت این نهادها اختصاص دارد. پرداختن به این مسائل، نه تنها به تبیین نقاط ضعف نظام نظارتی موجود یاری می‌رساند، بلکه می‌تواند زمینه‌ای نظری و عملی برای ارائه راهکارهای اصلاحی در جهت ارتقای پاسخ‌گویی، شفافیت و سلامت حکمرانی فراهم سازد.

این پژوهش با رویکردی تحلیلی - توصیفی و با بهره‌گیری از منابع فقهی و حقوقی، تلاش دارد نشان دهد که در پرتو حقوق اسلام، هیچ نهادی فراتر از اصل پاسخ‌گویی قرار نمی‌گیرد. نظارت مؤثر و مستقل بر نهادهای عالی ناظر، ضرورتی انکارناپذیر برای حفظ حاکمیت قانون، صیانت از مشروعیت نظام جمهوری اسلامی و مقابله با فساد و انحرافات حکومتی است. در نهایت، تقویت سازوکارهای نظارتی و ارتقای شفافیت و اعتماد عمومی از مهم‌ترین پیش‌شرط‌های تحقق حکمرانی شایسته و عادلانه در نظام اسلامی به شمار می‌رود.

۱- پیشینه تحقیق

عمید زنجانی و موسی‌زاده (۱۳۸۹)، در کتاب نظارت بر اعمال حکومت و عدالت اداری، به سه اصل محوری حکومت شامل اقتدار، حاکمیت قانون و مسئولیت پرداخته و انواع نظارت مانند نظارت سیاسی، حقوقی، قضایی و اداری را تشریح نموده است. تمیزکار مستقیم و عباسی (۱۳۹۴)، در مقاله «بررسی چالش‌های مشارکت همگانی در نظام سیاسی - حقوقی جمهوری اسلامی ایران» به چالش‌های مشارکت همگانی در نظام سیاسی ایران اشاره کرده و بر ضرورت پذیرش این مشارکت به‌عنوان حق بنیادین بشر تأکید کرده‌اند. در این راستا، نقش دولت در ایجاد بسترهای قانونی و فرهنگی برای مشارکت شهروندان مورد بررسی قرار گرفته است. راسخ (۱۳۹۸)، در کتاب نظارت و تعادل نظام حقوق اساسی به مفهوم و انواع نظارت پرداخته و اهمیت نظارت را در جلوگیری از سوءاستفاده از قدرت و برقراری حکومت عادلانه مطرح کرده است. با این حال، او نیز به آثار حقوقی و چالش‌های نظارت بر نهادهای عالی ناظر اشاره نکرده و تنها به نظارت بر اعمال حکومت پرداخته است. طحان نظیف و کدخدامرادی (۱۳۹۸)، در مقاله «آسیب شناسی نظام حقوقی حاکم بر فرآیندهای نظارت بر انتخابات مجلس شورای اسلامی در پرتو سیاست‌های کلی انتخابات در نظام حقوقی ایران» به آسیب‌شناسی نظام حقوقی حاکم بر فرآیندهای نظارت بر انتخابات پرداخته و به لزوم تأمین حقوق داوطلبان و شفافیت در فرآیند نظارت تأکید نموده است. قطبی و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله «نظارت بر شورای نگهبان و اعضای آن» به نظارت بر شورای نگهبان اشاره کرده‌اند و به ضرورت حفظ استقلال این نهاد پرداخته‌اند. اما این مقاله به چالش‌های نظارت بر نهادهای عالی ناظر که موضوع پایان‌نامه است، نپرداخته و به نظارت درونی اعضای شورای نگهبان اشاره کرده است.

تحقیقات موجود به‌طور عمده به بررسی نظارت بر نهادهای دولتی و تأثیرات آن پرداخته‌اند، اما مطالعه‌ای جامع در خصوص نظارت بر نهادهای عالی ناظر و چالش‌های آن از منظر فقهی و حقوقی در جمهوری اسلامی ایران کمتر دیده شده است. برخی از منابع به‌طور کلی به نظارت بر نهادهای حکومتی پرداخته‌اند، اما هیچ‌کدام از آنها به‌طور خاص به مشکلات نظارتی بر نهادهای عالی ناظر توجه نکرده‌اند. به‌طور کلی، با وجود منابع متعدد، هیچ‌کدام از آنها به‌طور خاص به بررسی چالش‌های نظارت بر نهادهای عالی ناظر نپرداخته و این امر نشان‌دهنده خلأ در پژوهش‌های موجود است که نیاز به بررسی بیشتر در این زمینه را آشکار می‌سازد.

۲- تحلیل فقهی و حقوقی نظارت بر نهادهای عالی ناظر

با توجه به مبانی اسلامی، عدم نظارت بر نهادهای عالی ناظر نه تنها فاقد توجیه شرعی است بلکه با اصول بنیادین شریعت اسلامی نیز در تعارض قرار می‌گیرد. در فقه سیاسی اسلام، اصل «عدالت» و قاعده «امر به معروف و نهی از منکر» جایگاه رفیعی دارند و به‌عنوان ابزارهای اصلی اصلاح قدرت و جلوگیری از انحراف حاکمان تلقی می‌شوند. به استناد آیه ۱۳۵ سوره نساء مسلمانان مکلف‌اند در هر مقام و موقعیتی، عدالت را رعایت کرده و از آن پاسداری کنند. این الزام نه تنها شامل عامه مردم می‌شود، بلکه به طریق اولی متوجه صاحبان قدرت و به‌ویژه نهادهای عالی ناظر است که وظیفه صیانت از عدالت در ساختار سیاسی را بر عهده دارند (هاشمی، ۱۳۹۰: ۲۳۵).

از سوی دیگر، روایات متعددی از امیرالمؤمنین (ع) در نهج‌البلاغه بیانگر ضرورت نظارت بر کارگزاران و حتی شخص امام است. امام علی (ع) در نامه معروف به مالک اشتر، مردم را به نقد و نظارت بر حاکمان توصیه می‌کند و این امر را نه تنها یک حق، بلکه تکلیفی الهی می‌داند (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳). این مبانی فقهی نشان می‌دهد که اصل «پاسخ‌گویی» در اندیشه اسلامی صرفاً یک مفهوم مدرن نیست، بلکه ریشه در آموزه‌های اصیل اسلامی دارد. بنابراین، هرگونه استثنا یا مصون‌سازی نهادی از نظارت، مغایر با عدالت و قواعد فقهی محسوب می‌شود.

از منظر حقوق عمومی نیز، استقلال نهادی نافی نظارت نیست بلکه مکمل آن است. استقلال، شرط کارآمدی نهادهای عالی ناظر است، اما در عین حال اگر با سازوکارهای پاسخ‌گویی همراه نباشد، می‌تواند به تمرکز قدرت، سوءاستفاده نهادی و کاهش مشروعیت منجر شود. به تعبیر یورگن هابرماس، دموکراسی بدون شفافیت و نظارت، به یک «مشروعیت ظاهری» فروکاسته می‌شود که در نهایت، انسجام اجتماعی را تهدید می‌کند (خانی و شمسینی غیاثوند، ۱۴۰۳ و هابرماس، ۱۹۹۶).

بنابراین؛ حقوق اسلام بر ضرورت نظارت بر نهادهای عالی ناظر تأکید دارد. در حقوق اسلام، عدالت، شورا، و امر به معروف و نهی از منکر، بنیان‌های الزام به نظارت‌اند. بدین ترتیب، عدم نظارت بر نهادهای عالی ناظر، نه از حیث فقهی قابل دفاع است و نه از حیث حقوقی، و چنین فقدان می‌تواند موجب آسیب‌های جدی به مشروعیت، عدالت و کارآمدی نظام سیاسی شود.

۳- اهمیت نظارت بر نهادهای عالی ناظر

نهادهای عالی ناظر در جمهوری اسلامی ایران نقش مهمی در حفظ حاکمیت قانون و تقویت مشروعیت نظام سیاسی دارند. نظارت بر این نهادها می‌تواند از انحرافات اجرایی و فساد در سیستم حکومتی جلوگیری کند و به‌ویژه در نظام جمهوری اسلامی که قانون اساسی آن بر اساس اصول فقهی است، ضرورت نظارت بر نهادهای نظارتی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در صورت نبود نظارت مناسب، امکان سوءاستفاده از اختیارات و ایجاد فساد در این نهادها افزایش می‌یابد.

چالش‌های عدم نظارت مؤثر بر نهادهای عالی ناظر می‌تواند پیامدهایی نظیر کاهش شفافیت، بی‌اعتمادی عمومی، و در نهایت تضعیف مشروعیت نظام سیاسی به دنبال داشته باشد. از منظر فقهی، هر نوع انحراف از اصول و معیارهای شریعت باید با نظارت دقیق و پاسخ‌گویی اصلاح شود. بنابراین، در جمهوری اسلامی ایران، نظارت بر نهادهای عالی ناظر به دلیل اهمیت بالای این نهادها برای تأمین عدالت و حفظ سلامت سیاسی، باید در اولویت قرار گیرد.

۴- نهادهای عالی ناظر و صلاحیت‌ها

نهادهای عالی ناظر در نظام جمهوری اسلامی ایران به مجموعه‌ای از نهادها و سازمان‌هایی اطلاق می‌شود که وظیفه نظارت بر عملکرد نهادهای دولتی، تضمین رعایت قوانین و اصول قانونی و حفظ حقوق عمومی را بر عهده دارند. این نهادها معمولاً از اختیارات و مسئولیت‌های بالایی

برخوردارند و به‌عنوان نقش کلیدی در تأمین حاکمیت قانون و پاسخگویی نهادهای اجرایی عمل می‌کنند. در نظام جمهوری اسلامی ایران، نهادهایی که به‌عنوان نهادهای عالی ناظر شناخته می‌شوند هر یک به‌نحوی بر روند تصمیم‌گیری و اجرای قوانین نظارت دارند و به حفظ حقوق عمومی و اجرای اصول قانونی کمک می‌کنند که در ذیل به برخی از این نهادها اشاره می‌گردد.

۵-۱- نهادهای عالی ناظر در سه قوه مقننه، مجریه و قضاییه

کمیسیون اصل نود در قوه مقننه به‌عنوان واحد داخلی مجلس، اجراءکننده وظیفه‌ای است که اصل نود قانون اساسی بر عهده مجلس گذاشته است. این کمیسیون، یکی از ابزارهای نظارتی قوی در مجلس شورای اسلامی محسوب می‌شود (موسی‌زاده، ۱۳۹۰). شوراهای عالی اداری در قوه مجریه که براساس قوانین مصوب مجلس شورای ملی قبل از سال (۱۳۵۷) و مجلس شورای اسلامی و نیز مصوبات هیئت وزیران تشکیل شده‌اند، نقش ممتاز و برجسته‌ای را در نظام تصمیم‌گیری در سازمان‌های اداری ایران ایفا می‌کنند (محبی‌انجدانی، ۱۳۸۹). دیوان عالی کشور به‌عنوان عالی‌ترین مرجع قضائی در قوه قضائیه جمهوری اسلامی ایران، طبق اصل ۱۶۱ قانون اساسی تأسیس شده است. این دیوان به منظور نظارت بر اجرای صحیح قوانین در محاکم، ایجاد وحدت رویه قضائی و انجام مسئولیت‌های قانونی که به آن محول می‌شود، فعالیت می‌کند. تشکیل دیوان عالی کشور بر اساس ضوابطی است که رئیس قوه قضائیه تعیین می‌کند. وظیفه اصلی دیوان عالی کشور، تضمین تطبیق صحیح احکام قضائی با قوانین و اصول حقوقی است و با نظارت بر روند قضائی، از ایجاد تشتت در رویه‌های قضائی جلوگیری می‌کند. (عابدیان، ۱۳۷۸) و در قانون آئین دادرسی دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور مدنی و کیفری و... نیز به آن اشاره شده است؛ و دیوان عدالت اداری که وظیفه خطیر رسیدگی به شکایات و تظلمات مردم در مورد تصمیمات و اعمال سازمان‌های اداری و دولتی را به‌عهده دارد (میرداماد نجف‌آبادی، ۱۳۹۰) و همچنین هیأت عمومی دیوان عدالت اداری یکی از ارکان دیوان عدالت اداری است (نجابت‌خواه، ۱۳۹۴).

۵-۲- نهادهای فراقوه‌ای

مجمع تشخیص مصلحت نظام به‌منظور حل اختلافات میان مجلس شورای اسلامی و شورای نگهبان تشکیل می‌شود. اعضای این مجمع، که شامل اعضای ثابت و متغیر هستند، توسط مقام رهبری تعیین می‌شوند. مقررات مربوط به مجمع توسط اعضای آن تهیه و پس از تصویب، به تأیید مقام رهبری می‌رسد. این نهاد نقش مهمی در حل و فصل اختلافات و حفظ انسجام قانونی در نظام جمهوری اسلامی ایران دارد (نورایی و نیکونهاد، ۱۳۹۲). مجلس خبرگان رهبری، به‌منظور نظارت بر عملکرد مقام رهبری، متشکل از علمای دینی که منتخب مستقیم مردم نیز هستند، برای نظارت بر عالی‌ترین مقام کشور می‌باشد. شورای عالی امنیت ملی، که اعضا آن توسط قانون‌گذار اساسی تعیین می‌شوند مسئولیت‌های مهمی در زمینه سیاست‌گذاری و نظارت بر امنیت ملی کشور دارد و به بررسی و اتخاذ تصمیمات در حوزه‌های امنیتی، سیاسی و نظامی می‌پردازد. همچنین این شورا می‌تواند در مواردی که به قوه مجریه و عملکرد آن مرتبط است، نظارت و ارزیابی‌هایی انجام دهد. شورای عالی انقلاب فرهنگی، انتخاب توسط رهبر به‌منظور انجام اصلاحات دینی در دانشگاه‌ها و مراکز تحصیلات عالی و ترویج فرهنگ اسلامی (خلیلی، شجاعی و عنابی، ۱۳۹۳). شورای عالی فضای مجازی که به‌موجب حکم حکومتی و به‌منظور سیاست‌گذاری در امور مربوط به تعامل با فضای گسترده مجازی در جامعه ایرانی ایجاد شده است (مرادخانی و تکلو، ۱۴۰۰). شورای نگهبان به‌عنوان یکی از ارکان اصلی نظام جمهوری اسلامی ایران، وظیفه نظارت بر انطباق مصوبات مجلس با قانون اساسی و موازین اسلامی را بر عهده دارد. این شورا همچنین در فرآیندهای انتخاباتی به‌عنوان نهاد ناظر، صلاحیت نامزدها را بررسی و مشروعیت انتخابات را تضمین می‌کند. در حقیقت، شورای نگهبان نقش حافظ اسلامیت و قانون اساسی نظام را ایفا می‌کند و با نظارت بر قوانین و انتخابات، اصول بنیادین جمهوری اسلامی را حفظ می‌کند (ابراهیمیان و بهرامی، ۱۴۰۰).

۶- چالش‌های ناشی از عدم نظارت بر نهادهای عالی ناظر

نهادهای عالی ناظر در هر نظام سیاسی، به ویژه در جمهوری اسلامی ایران، نقش حیاتی در حفظ اصول قانون اساسی و نظارت بر فرآیندهای سیاسی دارند. اما عدم نظارت مؤثر بر این نهادها می‌تواند به بروز چالش‌های جدی منجر شود که نه تنها کارایی آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد، بلکه اعتماد عمومی به نظام را نیز تضعیف نموده و همچنین می‌تواند به‌طور مستقیم بر شفافیت، پاسخگویی و مشروعیت نهادهای مذکور تأثیر بگذارد. در ادامه، به بررسی مهم‌ترین چالش‌های ناشی از عدم نظارت بر نهادهای عالی ناظر، پرداخته می‌شود.

۶-۱- عدم پاسخ‌گویی

در نظام‌های سیاسی مدرن، پاسخ‌گویی به‌عنوان یکی از ارکان بنیادی حکمرانی خوب و ضامن تحقق عدالت اداری و اجتماعی تلقی می‌شود. این اصل، ناظر بر مسئولیت‌پذیری نهادها و مقامات حکومتی در قبال اعمال، تصمیمات و نتایج اقدامات آنها است که در پرتو شفاف‌سازی، انتقال آزاد اطلاعات، و نظارت مؤثر، امکان تحقق می‌یابد. به تعبیر دیگر، پاسخ‌گویی نه صرفاً مفهومی مدیریتی و اجرایی، بلکه سازوکار تضمین‌کننده مشروعیت قدرت و عاملی بازدارنده در برابر فساد و انحراف از اصول حکمرانی محسوب می‌شود (بهنیاfer و همکاران، ۱۳۹۹).

در ساختار جمهوری اسلامی ایران، که مبتنی بر تلفیق دوگانه مردم‌سالاری دینی و ولایت فقیه است، پاسخ‌گویی از اهمیتی دوچندان برخوردار است. زیرا مشروعیت نظام نه تنها از رأی مردم، بلکه از پشتوانه فقهی و اخلاقی ناشی از آموزه‌های اسلامی نشأت می‌گیرد. در این راستا، اصولی همچون «امر به معروف و نهی از منکر»، «نصیحت اولی‌الامر» و «حق نظارت عمومی بر حاکمان» به‌عنوان پایه‌های فقهی پاسخ‌گویی در فقه سیاسی شیعه مطرح‌اند. امام علی(ع) در عهدنامه مالک اشتر، مردم را نه تنها ذی‌حق در نظارت بر حاکمان، بلکه ملزم به طرح پرسش و اعتراض نسبت به عملکرد آنها می‌داند (شریفی، نهج البلاغه: نامه ۵۳). بر این اساس، پاسخ‌گویی نه یک امتیاز اعطایی از سوی حاکم، بلکه یک الزام دینی، اخلاقی و قانونی است که فقدان آن، حاکمیت را از مسیر عدالت منحرف می‌سازد.

با این حال، در عمل، یکی از چالش‌های اساسی نظام حکمرانی در جمهوری اسلامی ایران، فقدان پاسخ‌گویی در برخی نهادهای عالی ناظر است؛ نهادهایی چون شورای نگهبان، دیوان عدالت اداری، و مجمع تشخیص مصلحت نظام و ... که در رأس هرم نظارت و قانون‌گذاری قرار دارند، اما فاقد سازوکارهای شفاف برای پاسخ‌گویی به عملکرد خود در برابر افکار عمومی و نهادهای دیگر هستند. این مسأله، نوعی مصونیت ساختاری برای این نهادها پدید آورده است که در تعارض با فلسفه وجودی آنها به‌عنوان ناظر و حافظ قانون و عدالت قرار دارد (هیوز، ۱۳۹۸: ۲۸۵). این عدم پاسخ‌گویی، پیامدهایی عمیق و چندلایه به‌همراه دارد، از یک‌سو موجب تضعیف سرمایه اجتماعی، کاهش اعتماد عمومی و نارضایتی گسترده می‌گردد و از سوی دیگر زمینه را برای سوءاستفاده از قدرت، فساد سازمان‌یافته و ناکارآمدی در تصمیم‌گیری‌های کلان مهیا می‌سازد. برای نمونه، در پرونده‌هایی نظیر اختلاس‌های گسترده بانکی یا حوادثی نظیر ریزش ساختمان متروپل آبادان، عدم ارائه توضیحات شفاف و قانع‌کننده از سوی نهادهای مسئول، موجب بروز تردیدهای جدی در میان شهروندان نسبت به صداقت، کارآمدی و اراده واقعی برای اصلاح امور شده است (علیخانی، ۱۳۸۴). حتی در مواردی که تخلفات محرز است، عدم شفافیت در روند رسیدگی، فقدان پاسخ‌گویی روشن نسبت به نتایج و بی‌اطلاعی مردم از فرجام قانونی موضوع، منجر به تشدید فاصله اعتماد میان ملت و دولت شده است.

در بُعد نظری و فقهی نیز، پذیرش ولایت فقیه و نظام دینی، مستلزم اعمال نظارت دقیق‌تر و پاسخ‌گویی شفاف‌تر است؛ چراکه در چنین نظامی، قدرت امری مطلق و رها از پرسش‌گری نیست، بلکه امانتی الهی است که باید در برابر مردم و خداوند مورد حسابرسی قرار گیرد. فقهای متقدم و معاصر از جمله شهید ثانی، محقق نراقی، و علامه طباطبایی^۱ در آثار خود، نظارت عمومی و الزام حاکمان به پاسخ‌گویی را بخشی از سازوکار تحقق عدالت می‌دانند. بنابراین، وقتی پاسخ‌گویی تنها در قالب ادبیاتی خشک و مدیریتی یا در چارچوبی صرفاً بوروکراتیک محدود می‌شود، در واقع از معنای عمیق و ریشه‌دار آن در فقه اسلامی فاصله می‌گیرد و آن را از روح و اصالت حقیقی‌اش تهی می‌سازد.

شفافیت، به‌عنوان پیش‌نیاز تحقق پاسخ‌گویی، در نظام جمهوری اسلامی از وضعیت مطلوبی برخوردار نیست. نهادهایی که تصمیمات سرنوشت‌سازی همچون رد یا تأیید صلاحیت کاندیداهای انتخابات یا تشخیص مصلحت نظام را اتخاذ می‌کنند، در اغلب موارد، نه تنها دلایل این تصمیمات را به‌صورت مستند و عمومی منتشر نمی‌کنند، بلکه حتی در برابر پرسش‌های رسانه‌ها یا نهادهای مطالبه‌گر نیز سکوت اختیار می‌نمایند. این رفتارها، نه تنها با آموزه‌های اسلامی ناسازگار است، بلکه منجر به تضعیف مشارکت سیاسی، گسترش شایعه و ایجاد بی‌اعتمادی در افکار عمومی می‌شود (مقیمی و همکاران، ۱۴۰۰).

در جوامع دموکراتیک، اصول پاسخ‌گویی با ابزارهایی نظیر پارلمان، رسانه‌های آزاد، نهادهای مدنی و دادگاه‌های مستقل نهادینه شده است. اما در ایران، با وجود حضور برخی از این ابزارها، نبود مکانیسم الزام‌آور برای پاسخ‌خواهی از نهادهای ناظر، موجب ناکارآمدی این ابزارها شده است

^۱ برای مطالعه بیشتر، نک: شهید ثانی، اللمعة الدمشقیة، در خصوص نظارت عمومی و الزام حاکمان به پاسخ‌گویی در نظام اسلامی؛ محقق نراقی، فقه الإمام، در بحث عدالت اجتماعی و نظارت بر قدرت حاکمان در نظام‌های دینی؛ و علامه طباطبایی، المیزان، در تبیین مبانی فقهی نظارت و پاسخ‌گویی حاکمان در تفسیر آیات مربوط به ولایت فقیه.

(هیوز، ۱۳۹۸: ۲۸۸). در حالی که در نظریه‌های حکمرانی مدرن، هیچ نهادی نمی‌تواند از دایره پرسش‌گری و نظارت عمومی خارج باشد، در ساختار فعلی نظام اسلامی، نهادهایی وجود دارند که خود ناظر بر دیگرانند اما نظارتی بر عملکرد خودشان وجود ندارد؛ پدیده‌ای که می‌توان آن را نوعی «نظارت غیرپاسخ‌گو» یا «اقتدار بدون بازخواست» نامید.

در مجموع، بازاندیشی در نسبت میان قدرت و پاسخ‌گویی در جمهوری اسلامی ایران، نه تنها از منظر اثربخشی سیاسی بلکه از منظر فقهی و اخلاقی نیز ضرورتی انکارناپذیر است. تا زمانی که نهادهای عالی، فارغ از نظارت و بدون الزام به پاسخ‌گویی در برابر ملت باقی بمانند، نه عدالت به‌درستی اجرا خواهد شد و نه مشروعیت نظام در بلندمدت قابل حفظ خواهد بود. تنها از رهگذر التزام عملی به پاسخ‌گویی در تمام سطوح می‌توان به حکمرانی مشروع، شفاف و مردمی دست یافت، حکمرانی‌ای که در آن، قدرت نه ابزاری برای سیطره، بلکه وسیله‌ای برای خدمت به مردم و تقرب به عدالت الهی خواهد بود.

۶-۲- عدم مسئولیت‌پذیری

در نظام‌های حکمرانی معاصر، مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین مدیریت عمومی و نظارت بر قدرت سیاسی مطرح است. این اصل، مفهومی فراتر از تعهد صوری و یا تعقیب حقوقی دارد و شامل پذیرش پیامدهای تصمیمات، پاسخ‌گویی به جامعه و شفاف‌سازی در فرآیندهای تصمیم‌گیری می‌شود. در واقع، مسئولیت‌پذیری به‌معنای آن است که مقامات و نهادها نه‌تنها وظایف خود را به درستی انجام دهند، بلکه در برابر جامعه، قانون و نهادهای بالادستی پاسخ‌گو باشند و آثار اقدامات خود را بپذیرند. با این حال، بررسی عملکرد نهادهای عالی ناظر در جمهوری اسلامی ایران نشان می‌دهد که در بعضی از موارد، این اصل اساسی در عمل نادیده گرفته شده و جای خود را به نوعی مصونیت نانوشته و عدم پاسخ‌گویی سپرده است. همین امر، یکی از چالش‌های محوری در مسیر تقویت حکمرانی مطلوب در نظام جمهوری اسلامی محسوب می‌شود.

با تمرکز بر عدم مسئولیت‌پذیری در نهادهای عالی ناظر - نه صرفاً نهادهای اجرایی - به خلأ مطالعاتی در ادبیات حکمرانی پاسخ داده می‌شود، جایی که معمولاً تمرکز بر مسئولیت‌پذیری دستگاه‌های اجرایی است و نهادهای ناظر از دایره پرسش‌گری مستثنی می‌مانند. در حالی که نهاد ناظر، خود نیازمند نظارت و پاسخ‌گویی است تا از تبدیل شدن به نهادی قدرت‌مدار مصون بماند.

از منظر فقهی نیز، مسئولیت‌پذیری در ساختار اسلامی ریشه‌ای عمیق دارد. در نگاه اسلامی، مسئولیت امری الهی و امانتی است که باید با تقوا، صداقت و خدمت به مردم همراه باشد. امام علی (ع) در عهدنامه مالک اشتر، مسئولیت را نه فرصت بلکه تکلیف دانسته و بارها بر شفافیت، پاسخ‌گویی و پرهیز از ظلم و سوءاستفاده از قدرت تأکید کرده‌اند. ایشان خطاب به کارگزاران خود تصریح می‌کنند که کوچک‌ترین لغزش از مسیر عدالت و حق، مستوجب بازخواست است. همچنین در نامه‌ای به اشعث بن قیس، والی آذربایجان، به صراحت اشاره می‌کنند که پست حکومتی امانتی الهی است و فرد مسئول، باید خود را در برابر خداوند و مردم پاسخ‌گو بداند (رفیعی، ۱۳۹۰).^۱

این مبانی نظری، مسئولیت‌پذیری را از سطح اداری به سطحی اخلاقی-الهی ارتقا می‌دهد، اما در عمل، عدم نظارت بر نهادهای عالی ناظر در ایران سبب شده است که چنین اصولی نادیده گرفته شوند.

در سطح عملی نیز شواهد، گویای ضعف جدی در مسئولیت‌پذیری برخی نهادهای حکومتی است. به‌عنوان نمونه، حادثه تلخ ریزش ساختمان متروپل در آبادان که منجر به مرگ و آسیب جدی شهروندان شد، با وجود شواهد متعدد از تخلفات در فرآیند صدور مجوز و قصور در نظارت، هیچ نهاد یا فردی به‌طور مشخص مسئول شناخته نشد و هیچ اقدام قاطع قضایی یا سیاسی در پی آن صورت نگرفت (خبرگزاری فارس، ۲۰۲۲). این وضعیت نه‌تنها نقض اصول عدالت و پاسخ‌گویی است، بلکه موجب سلب اعتماد عمومی به کل ساختار حکمرانی می‌گردد. همچنین، در خصوص ساخت‌وسازهای غیرمجاز در سواحل شمال کشور که رئیس‌جمهور وقت، دستور تخریب آن‌ها را صادر کرد، اما منشأ مجوزهای غیرقانونی و نهادهای مسئول پیگیری نشدند و بار دیگر، اصل پاسخ‌گویی و مسئولیت‌پذیری قربانی مصالح اداری و سیاسی گردید.

چالش مسئولیت‌پذیری نه‌تنها در حوزه اجرایی بلکه در ساختارهای فرهنگی و اجتماعی نیز مشهود است. نمونه بارز آن، وضعیت مبهم نهاد مسئول اجرای سیاست‌های مربوط به «گشت ارشاد» است. با آن که مصوبه شورای عالی انقلاب فرهنگی در این خصوص، ۲۷ دستگاه را موظف به

۱. «وَإِنْ عَمَلُكَ لَيْسَ لَكَ بِطَعْمَةٍ وَ لَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ وَ أَنْتَ مُسْتَرْعَى لِمَنْ فَوْقَكَ؛ لَيْسَ لَكَ أَنْ تَفْتَتَ فِي رَعِيَّةٍ وَ لَا تُخَاطِرَ إِلَّا بِوَيْثِقَةٍ؛ وَ فِي يَدَيْكَ مَالٌ مِنْ مَالِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ، وَ أَنْتَ مِنْ خَزَائِنِهِ حَتَّى تَسْلُمَهُ إِلَيَّ؛ وَ لَعَلِّي أَلَا أَكُونُ شَرًّا وَلَكَ لَكَ؛ وَ السَّلَامُ.» (نامه پنجم نهج البلاغه).

همکاری کرده است، اما تنها دو نهاد مشخص (نیروی انتظامی و قوه قضائیه) در مقام اجرا ظاهر شدند (خبرگزاری فارس، ۱۴۰۱) و سایر نهادها یا مشارکت نداشتند یا از مسئولیت شانه خالی کردند. اظهارات ضد و نقیض مسئولان درباره مرجع تصمیم‌گیری، مبانی قانونی و نحوه اجرای این سیاست، نشان از فقدان هماهنگی و فقدان مسئولیت‌پذیری در سطح کلان دارد (کد خبر: ۳۲۵۱۱۱، ۱۴۰۱). این تشتت و واگرایی نه تنها موجب سردرگمی افکار عمومی، بلکه منجر به بروز بحران‌های اجتماعی و هزینه‌های سنگین معنوی برای نظام شده است.

در تحلیل آثار اجتماعی و روانی این وضعیت، باید اذعان داشت که عدم مسئولیت‌پذیری نهادها علاوه بر سلب اعتماد عمومی، منجر به تضعیف امنیت روانی جامعه نیز می‌شود. زمانی که مردم احساس کنند مقامات حکومتی نسبت به رفتار و تصمیمات خود پاسخ‌گو نیستند و عواقب تصمیمات آنان مورد پیگیری قرار نمی‌گیرد، فضای بی‌اعتمادی، اضطراب و ناامیدی در جامعه حاکم می‌شود. مسئولان مسئولیت‌پذیر نه تنها خود را متعهد به قانون می‌دانند، بلکه با در نظر گرفتن آثار رفتارهای خود بر جامعه، نقش مؤثری در هدایت افکار عمومی، تقویت امنیت اجتماعی و کاهش تنش‌های مدنی ایفا می‌کنند.

بنابراین؛ عدم مسئولیت‌پذیری نهادهای عالی ناظر، می‌تواند مانع تحقق حکمرانی خوب در جمهوری اسلامی ایران گردد. این چالش نه تنها از منظر سیاسی و حقوقی، بلکه از منظر فقهی نیز مغایر با آموزه‌های اسلامی در باب عدالت، امانت‌داری و پاسخ‌گویی است.

۳-۶- عدم اعتماد مردم

در نظام‌های سیاسی، به‌ویژه آنهایی که داعیه الهی و مردمی بودن دارند، اعتماد عمومی یکی از عناصر کلیدی پایداری، مشروعیت و کارآمدی حاکمیت به‌شمار می‌رود. در چنین نظام‌هایی، رابطه میان مردم و حاکمیت، نه صرفاً بر اساس سلطه و اطاعت، بلکه مبتنی بر اعتماد متقابل، احساس تعلق و مشارکت فعال استوار است (منوریان و همکاران، ۱۳۸۹). بنابراین، اعتماد به‌عنوان یک عامل تسهیل‌کننده در روابط دولت و مردم، موجب امنیت و برقراری نظم اجتماعی می‌شود (اصغری و اسدی، ۱۳۹۲). با این حال، در جمهوری اسلامی ایران، یکی از چالش‌های اساسی که در سال‌های اخیر به‌ویژه در بحران‌های اجتماعی و سیاسی نمود یافته، کاهش اعتماد عمومی به نهادهای عالی ناظر است. این بی‌اعتمادی، که اغلب خود را در قالب کاهش مشارکت در انتخابات، تمایل مردم به استفاده از رسانه‌های خارجی و شبکه‌های اجتماعی، رجوع به رسانه‌های غیررسمی و نافرمانی‌های اجتماعی نشان می‌دهد، ریشه در نبود شفافیت، فقدان پاسخ‌گویی، و تجربیات تلخ گذشته دارد.

از منظر فقهی، اعتماد عمومی نه تنها یک الزام عقلانی در ساختار حکمرانی است، بلکه واجد پایه‌های عمیق دینی نیز هست. در اندیشه اسلامی، مشروعیت حاکم، مشروط به رعایت عدالت، شفافیت و امانت‌داری است. امام علی(ع) بارها تأکید فرموده‌اند که حاکمان باید خود را در معرض انتقاد و پرسش قرار دهند و هیچ‌گاه نباید میان خود و مردم حجاب قدرت ایجاد کنند. از نظر فقه حکومتی، تصدی مسئولیت بدون پاسخ‌گویی، نه تنها جایز نیست بلکه نوعی خیانت به امانت الهی تلقی می‌شود. در فقه سیاسی شیعه، حاکم و کارگزاران حکومت، موظف به اقامه قسط، دفع ظلم، و رعایت حق الناس‌اند؛ و حق الناس تنها در بستر اعتماد عمومی معنا پیدا می‌کند. از این‌رو، کاهش اعتماد عمومی، نه فقط یک چالش اداری یا سیاسی، بلکه معضلی فقهی و تهدیدی علیه مشروعیت دینی حکومت نیز تلقی می‌گردد.

در سطح کارکردی، نمونه‌هایی از بحران اعتماد عمومی قابل مشاهده است. حادثه تلخ ریزش ساختمان متروپل آبادان، به‌واسطه‌ی عدم شفافیت در پاسخ‌گویی نهادهای صادرکننده مجوز، بی‌اقدامی قاطع قضایی و فقدان پذیرش مسئولیت از سوی نهادهای ذی‌ربط، یکی از بارزترین نشانه‌های فرسایش اعتماد عمومی و اجتماعی بود. هنگامی که مردم شاهدند هیچ مقام یا نهادی در قبال یک فاجعه انسانی پاسخ‌گو نیست و هیچ سازوکار مؤثری برای مجازات متخلفان وجود ندارد، اعتمادشان به نهادهای نظارتی و حتی کل نظام حکومتی کاهش می‌یابد. این امر می‌تواند به بی‌اعتمادی عمومی و نارضایتی اجتماعی منجر شود.

پاسخ‌گویی به‌موقع و عدم ریاکاری می‌تواند تأثیر بسزایی در افزایش اعتماد عمومی داشته باشد. با توجه به نقش مهم شهروندان در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، عدم اعتماد آنها به نهادهای نظارتی می‌تواند به کاهش مشارکت سیاسی و اجتماعی منجر شود. به این ترتیب، برای تقویت اعتماد عمومی و بهبود مشارکت اجتماعی، نیاز است که نهادهای عالی ناظر، به مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی توجه بیشتری داشته باشند. در نظام‌های دموکراتیک، نهادهای نظارتی باید بتوانند به سؤالات و نگرانی‌های مردم پاسخ دهند و این پاسخ‌ها باید شفاف و مستند باشد. اما در برخی موارد، شورای نگهبان نتوانسته است به انتقادات و سؤالات عمومی پاسخ دهد یا پاسخ‌های ارائه شده فاقد مستندات لازم بوده‌اند.

تجربه‌های منفی گذشته نیز بر عدم اعتماد مردم به شورای نگهبان تأثیرگذار است. بسیاری از مردم به یاد دارند که در انتخابات‌های گذشته، نظارت شورای نگهبان در برخی موارد به طور قابل توجهی زیر سؤال رفته است. به عنوان مثال در انتخابات سال ۱۳۸۸، پس از وقوع اعتراضات گسترده به نتایج انتخابات، عملکرد شورای نگهبان به شدت مورد انتقاد قرار گرفت و این امر باعث ایجاد فاصله عمیق‌تری بین مردم و نهادهای نظارتی شد.

عدم شفافیت در عملکرد نهادهای نظارتی باعث می‌شود که مردم نسبت به عملکرد این نهادها بی‌اعتماد شوند. وقتی اطلاعات به صورت محدود و یا ناقص منتشر می‌شود، مردم تصور می‌کنند که حقیقت مخفی مانده یا از آنها پنهان شده است. و همچنین هنگامی که مردم شاهد عدم پیگیری و برخورد قاطع با فساد و تخلفات در نهادهای دولتی و حکومتی هستند، اعتمادشان به نهادهای نظارتی و حتی کل نظام حکومتی کاهش می‌یابد. لذا، این امر می‌تواند منجر به نارضایتی عمومی و حتی بی‌اعتمادی به نظام حکومتی شود.

بنابراین می‌توان چنین بیان نمود که، اعتماد عمومی یکی از مؤلفه‌های اصلی در پایداری و موفقیت هر نظام حکومتی است. زمانی که مردم احساس کنند که نهادهای عالی ناظر هیچ مسئولیتی در برابر آنها ندارند و قادر به دریافت پاسخ از این نهادها نیستند، این بی‌اعتمادی می‌تواند به بحران‌های سیاسی و اجتماعی منجر شود. در صورت نبود پاسخ‌گویی، مردم احساس می‌کنند که در فرآیند تصمیم‌گیری‌ها مشارکت ندارند و از تصمیمات اتخاذ شده بی‌خبرند. در چنین شرایطی، اعتماد به نهادهای نظارتی کاهش می‌یابد و آن‌ها در نظر مردم به نهادهایی غیرقابل اعتماد تبدیل می‌شوند. این امر می‌تواند به تضعیف مشروعیت نهادهای عالی ناظر و کل نظام حکومتی منجر شود.

۴-۶- تعارض با عدالت، شورا و اصل امر به معروف و نهی از منکر

عدالت در اندیشه اسلامی جایگاهی محوری داشته و به عنوان غایت رسالت پیامبران و فلسفه بعثت آنان معرفی شده است. قرآن کریم به صراحت می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ»^۱. بر این اساس، حکومت اسلامی موظف است عدالت را در تمامی عرصه‌های فردی و اجتماعی برقرار سازد و این مهم تنها در پرتو وجود سازوکارهای نظارتی محقق می‌شود. نظارت، ابزار تحقق عدالت و تضمین‌کننده توزیع منصفانه قدرت، فرصت‌ها و منابع در جامعه اسلامی است و بی‌توجهی به آن انحراف قدرت و نقض مشروعیت تصمیمات سیاسی را در پی دارد (جوادی‌آملی، ۱۳۶۷: ۱۹۲). در کنار اصل عدالت، فریضه اجتماعی «امر به معروف و نهی از منکر» نیز مبنای مسئولیت همگانی در برابر صاحبان قدرت به شمار می‌رود. قرآن کریم در وصف مؤمنان می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَحَافِظُوا أَمْرَهُمْ كَمَا حَافِظُوا أَمْرَهُمْ»^۲. فقهای اسلامی از جمله امام خمینی (ره) تصریح کرده‌اند که این فریضه نه تنها شامل افراد جامعه، بلکه حاکمان و نهادهای سیاسی را نیز در بر می‌گیرد (خمینی، ۱۳۸۵: ۳۶۲). فقدان نظارت بر نهادهای عالی ناظر، به معنای تعطیلی این اصل و ایجاد زمینه برای استبداد نهادی است؛ زیرا امر به معروف و نهی از منکر مستلزم امکان نقد و اصلاح خطاهای صاحبان قدرت است (بهشتی، ۱۳۷۹: ۱۶۰).

همچنین، اصل شورا به عنوان یکی از بنیادهای فقه سیاسی اسلام، ریشه در قرآن دارد: «وَأْمُرُهُمْ شُورَىٰ بَيْنَهُمْ»^۳ شورا دلالت بر مشارکت جمعی در تصمیم‌گیری‌ها و الزام حاکمان به پذیرش نقد دارد. در صورت فقدان نظارت مؤثر، اصل شورا نادیده گرفته شده و تصمیم‌گیری در انحصار گروهی محدود باقی می‌ماند؛ وضعیتی که با مبنای شریعت ناسازگار است. امام علی (ع) نیز در عهدنامه مالک اشتر بر ضرورت ارتباط با مردم و پذیرش نقدها تأکید کرده است.^۴ در فقه اسلامی، بی‌توجهی به شورا به مثابه استبداد رأی تلقی شده است.

از منظر حقوق اساسی ایران نیز اصل هشتم قانون اساسی با الهام از آموزه‌های اسلامی، بر مسئولیت متقابل دولت و مردم در اجرای فریضه امر به معروف و نهی از منکر تأکید کرده است: «دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر وظیفه‌ای همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت است...» (آرایی، ۱۴۰۱: ۵). بنابراین، این اصل تمامی ارکان حکومت از جمله قوای سه‌گانه و

۱. نحل/۹۰.

۲. توبه/۷۱.

۳. شوری/۳۸.

۴. نهج البلاغه، نامه ۵۳.

۵. قانون اساسی، اصل ۸.

نهادهای عالی ناظر را شامل می‌شود (جعفرپیشه‌فرد، ۱۳۸۱: ۷۰). شورای نگهبان در سال ۱۳۷۰ تفسیری از اصل ۹۹ قانون اساسی ارائه داد^۱ که بر اساس آن، نظارت این شورا بر انتخابات «استصوابی» تلقی شد. این تفسیر باعث شد که اختیار وسیع و تقریباً مطلق در رد یا تأیید صلاحیت نامزدها به شورای نگهبان اعطا گردد. از آن زمان تاکنون، هیچ نهاد بالادستی یا سازوکار نظارتی مؤثر برای ارزیابی این نوع تصمیمات وجود نداشته است. به این ترتیب، امکان اعمال فریضه امر به معروف و نهی از منکر نسبت به عملکرد شورا عملاً معلق مانده است.

بر این اساس، فقدان نظارت بر نهادهای عالی ناظر در سه سطح اساسی با مبانی اسلامی و حقوق اساسی در تعارض است: نخست، عدالت به عنوان غایت شریعت نقض می‌شود؛ دوم، اصل شورا و مشارکت جمعی نادیده گرفته می‌شود؛ و سوم، فریضه امر به معروف و نهی از منکر که ضامن اصلاح اجتماعی و جلوگیری از فساد قدرت است، مغفول واقع می‌شود. از این منظر، مصونیت نهادهای عالی ناظر از پاسخ‌گویی نه تنها فاقد مشروعیت فقهی است، بلکه با فلسفه وجودی نظام اسلامی و اصل عدالت به عنوان هدف نهایی شریعت نیز سازگار نیست.

۶-۵. تضعیف اصل نصیحت ائمه مسلمین

یکی از بنیادی‌ترین مبانی فقهی و حقوقی در اندیشه سیاسی اسلام، اصل «النصیحه لائمه المسلمین» است؛ اصلی که در متون دینی و روایات معتبر جایگاه ویژه‌ای یافته و به عنوان حق و تکلیف متقابل میان مردم و حاکمان شناخته می‌شود (اخوان کاظمی، ۱۳۹۰). پیامبر اکرم (ص) در خطبه تاریخی حجة الوداع به این موضوع تصریح کرده و آن را از حقوق مسلم جامعه اسلامی دانسته است (کلینی، ۱۳۶۹: ۲۵۸). این امر، نشان می‌دهد که نصیحت نه صرفاً یک توصیه اخلاقی، بلکه رکن مشروعیت‌بخش به مناسبات قدرت در اسلام و مصداقی از نظارت مردم بر حاکمان است.

در سیره امام علی (ع) این اصل به طور گسترده‌ای مورد تأکید و عمل قرار گرفته است. ایشان نه تنها از نقد و اندرز مردم استقبال می‌کردند، بلکه کارگزاران خود را به گوش دادن فضای مشارکت عمومی و فراهم کردن زمینه‌ای که مردم در آن بی‌واهمه به نصیحت و انتقاد بپردازند توصیه می‌نمودند. در نامه معروف به مالک اشتر، امام علی (ع) صریحاً یادآور می‌شوند که محبت و لطف به مردم، سبب می‌شود آنان از خیرخواهی و نصیحت حاکمان دریغ نورزند (نهج البلاغه، نامه ۵۳). بنابراین، اصل نصیحت نه تنها به معنای خیرخواهی، بلکه ابزاری برای مهار قدرت و پیشگیری از استبداد سیاسی است.

در اندیشه سیاسی معاصر اسلام نیز این اصل جایگاهی بنیادین دارد. امام خمینی (ره) بر این باور بودند که مردم حق دارند حاکمان را مورد نقد و استیضاح قرار دهند و این تکلیف، در صورت تخطی حاکم از وظایف اسلامی، می‌تواند به عزل او منجر شود (نوایی، ۱۳۸۱: ۲۷۰). به تعبیر دیگر، نصیحت در معنای امروزی، ناظر بر «حق نظارت و نقد مردم» بر کارگزاران و نهادهای سیاسی است که از رهگذر آن، مشروعیت و کارآمدی نظام اسلامی تضمین می‌گردد (عمید زنجانی، ۱۳۸۴).

با وجود این مبانی روشن، در عمل چالش‌های جدی در تحقق اصل نصیحت نسبت به نهادهای عالی ناظر، هم‌چون شورای نگهبان، مشاهده می‌شود. شورای نگهبان به عنوان نهادی که وظیفه خطیر تفسیر قانون اساسی، تطبیق قوانین با شرع و نظارت بر انتخابات را بر عهده دارد، در معرض بیشترین انتقادات و نصایح مردمی قرار دارد. با این حال، فقدان سازوکارهای شفاف برای استماع و رسیدگی به انتقادات موجب شده است که اصل «النصیحه لائمه المسلمین» در خصوص این نهاد مهم، کارایی خود را تا حد زیادی از دست بدهد. برای نمونه، در موضوع نظارت استصوابی در تأیید یا رد صلاحیت داوطلبان انتخابات مجلس و ریاست جمهوری، بارها از سوی نخبگان و افکار عمومی انتقادهای جدی مطرح شده است، اما این نقدها غالباً با واکنش رسمی شورای نگهبان مواجه نشده یا در قالب پاسخ‌های کلی و غیرمستند بیان شده است. این وضعیت، بی‌اعتنایی به نصیحت ائمه مسلمین را تداعی می‌کند و می‌تواند زمینه‌ساز بی‌اعتمادی عمومی نسبت به نهادهای نظارتی باشد.

از منظر فقه سیاسی، بی‌توجهی به نصیحت و نقد خیرخواهانه مردم، آثار حقوقی و سیاسی متعددی به دنبال دارد. نخست آنکه، یکی از مبانی مشروعیت شرعی نهادهای سیاسی تضعیف می‌شود، زیرا نصیحت در فقه اسلامی، نه یک امر استحسانی بلکه شرط استمرار مشروعیت است. دوم آنکه، عدم پذیرش نصیحت موجب تمرکز قدرت و عدم پاسخ‌گویی نهادهای عالی می‌شود که در تعارض آشکار با اصل «امر به معروف و نهی از

۱. تفسیر شماره ۱۳۴/۲۷/۱ مورخ ۱۳۷۰/۱۰/۸

منکر» قرار دارد. سوم آنکه، تجربه تاریخی نشان داده است که بی‌توجهی به نصیحت می‌تواند به انباشت نارضایتی و شکل‌گیری بحران‌های سیاسی و اجتماعی منجر شود؛ وضعیتی که با فلسفه وجودی شورای نگهبان، یعنی پاسداری از جمهوریت و اسلامیت نظام، ناسازگار است. بر این اساس، می‌توان نتیجه گرفت که چالش عدم نظارت بر نهادهای عالی ناظر، در واقع به معنای تضعیف اصل نصیحت ائمه مسلمین است. اگر نصیحت مردم و نخبگان در قبال شورای نگهبان به رسمیت شناخته نشود و سازوکارهای مؤثر برای استماع، بررسی و پاسخ‌گویی فراهم نگردد، نه تنها مبانی فقهی مشروعیت این نهاد متزلزل می‌شود، بلکه از حیث حقوق عمومی نیز اصل مشارکت سیاسی شهروندان در تعیین سرنوشت خویش بی‌اثر خواهد ماند.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

نظارت بر نهادهای عالی ناظر در جمهوری اسلامی ایران از بنیادی‌ترین ارکان حکمرانی مطلوب و شرط اساسی مشروعیت سیاسی به‌شمار می‌رود. فلسفه وجودی این نظارت، پیشگیری از تمرکز قدرت، مقابله با فساد و تضمین پاسخ‌گویی در برابر مردم و قانون است. با وجود اهمیت بی‌بدیل این موضوع، بررسی‌ها نشان می‌دهد که در قانون اساسی و ساختار حقوقی ایران، سازوکار شفاف و کارآمدی برای نظارت بر عملکرد نهادهای عالی ناظر پیش‌بینی نشده است. این خلأ نهادی سبب شده است تا چالش‌هایی جدی در عرصه حکمرانی پدید آید؛ از جمله ضعف در پاسخ‌گویی، عدم شفافیت، و تعارض منافع میان وظایف نظارتی و اجرایی.

یکی از مهم‌ترین چالش‌ها، فقدان پاسخ‌گویی این نهادها در قبال تصمیمات کلان است. هنگامی که نهادهای ناظر ملزم به ارائه دلایل و مستندات اقدامات خود به افکار عمومی نباشند، اعتماد اجتماعی به شدت تضعیف می‌شود و مشروعیت تصمیمات آنان زیر سؤال می‌رود. از سوی دیگر، هم‌پوشانی مسئولیت‌های نظارتی و اجرایی در برخی موارد، بی‌طرفی و استقلال نظارت را مخدوش می‌کند و خطر تبانی و سوءاستفاده از قدرت را افزایش می‌دهد. افزون بر این، عدم شفافیت در روندها و نتایج نظارتی موجب می‌شود مردم از صحت و سلامت عملکرد این نهادها اطمینان نیابند و همین امر اثربخشی نظارت را به شدت کاهش می‌دهد.

از منظر فقه اسلامی، این ضعف‌ها علاوه بر آثار حقوقی، تعارضی جدی با اصول بنیادینی چون عدالت، امانت‌داری و نصیحت ائمه مسلمین دارد. در آموزه‌های اسلامی، نظارت بر حاکمان و نهادهای حکومتی نه تنها مجاز بلکه یک تکلیف شرعی محسوب می‌شود و مشروعیت قدرت سیاسی در گرو رعایت این اصول است. تجربه حکمرانی در صدر اسلام، به‌ویژه در سیره پیامبر اکرم (ص) و امام علی (ع)، نشان می‌دهد که نظارت مستمر، دقیق و بدون ملاحظه بر کارگزاران حکومتی، نه یک امر ثانوی بلکه رکن اصلی سلامت و کارآمدی حکومت اسلامی بوده است. بر همین اساس، هرگونه غفلت از نظارت بر نهادهای عالی ناظر، هم از نظر حقوق عمومی و هم از منظر فقهی، به معنای انحراف از مبانی حکمرانی اسلامی و تهدیدی برای مشروعیت نظام تلقی می‌شود.

حاصل یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که چالش‌های اصلی در نظارت بر نهادهای عالی ناظر را می‌توان در سه محور اساسی خلاصه کرد: نخست، ضعف پاسخ‌گویی نهادی و نبود الزام حقوقی به ارائه گزارش‌های شفاف و مستند؛ دوم، تعارض منافع و فقدان استقلال کامل میان نهادهای نظارتی و اجرایی؛ و سوم، کمبود شفافیت و دسترسی عمومی به فرآیندها و نتایج نظارتی. این چالش‌ها در نهایت موجب کاهش اعتماد عمومی، تضعیف مشروعیت سیاسی و تهدید کارآمدی نظام می‌شوند.

از دیدگاه اسلام، اصل نظارت و محاسبه چنان اهمیت دارد که برخی فقها آن را هم‌سنگ با اصل دین دانسته‌اند. بدین‌سان، برای حفظ مشروعیت و تحقق حکمرانی عادلانه، لازم است سازوکارهای نظارتی مستقل، شفاف و پاسخ‌گو بر نهادهای عالی ناظر در جمهوری اسلامی ایران تقویت گردد. تنها در این صورت است که می‌توان از بازتولید فساد و تمرکز قدرت جلوگیری کرد و زمینه تحقق حاکمیت قانون، اعتماد عمومی و عدالت اجتماعی را فراهم ساخت. بنابراین، اصلاحات در سازوکارهای نظارتی و تقویت شفافیت و پاسخ‌گویی نهادهای عالی ناظر، ضروری است تا به این ترتیب از بحران مشروعیت جلوگیری شود و نظام سیاسی ایران بتواند به مسیر کارآمدی و عدالت پایبند بماند.

در چارچوب اصول حقوقی و فقهی، مجموعه‌ای از پیشنهادها علمی در زمینه نظارت بر نهادهای عالی ناظر در جمهوری اسلامی ایران مطرح می‌شود که هدف آنها رفع چالش‌های مرتبط با پاسخ‌گویی، مسئولیت‌پذیری، عدالت و ارتقای اعتماد عمومی است.

—طراحی سازوکار قانونی برای نظارت بر نهادهای ناظر؛ با توجه به جایگاه نهادهای عالی ناظر نظیر شورای نگهبان و نقش بنیادین آنها در تضمین مشروعیت ساختارهای حکمرانی، پیشنهاد می‌شود چارچوبی قانونی برای نظارت بر عملکرد این نهادها طراحی شود. این سازوکار می‌تواند در قالب نهادی مستقل یا شورایی چندلایه، متشکل از نمایندگان قوای سه‌گانه، خبرگان حقوقی، فقهای برجسته و نخبگان دانشگاهی، طراحی شود تا نظارتی غیرمتمرکز، تخصصی و پاسخ‌گو را بر نهادهای ناظر اعمال نماید. این امر، افزون بر ارتقای شفافیت، با روح اصل عدالت در فقه اسلامی نیز سازگار است.

— تفکیک کامل وظایف نظارتی از وظایف اجرایی؛ به‌عنوان ضرورتی ساختاری، از تداخل کارکردها جلوگیری کرده و استقلال و اتقان تصمیمات را تضمین خواهد کرد.

— تدوین شاخص‌های علمی و عینی برای ارزیابی عملکرد نهادهای ناظر؛ با همکاری مراکز علمی و پژوهشی و بر مبنای معیارهایی چون کارآمدی، شفافیت، عدالت و پاسخ‌گویی، ابزاری برای سنجش مستمر اثربخشی این نهادها فراهم می‌آورد.

— مشارکت‌دادن نخبگان دانشگاهی، نهادهای مدنی و گروه‌های تخصصی در فرآیندهای نظارتی، از طریق شوراهای مشورتی و نشست‌های علمی، موجب ارتقای کیفیت تصمیمات و مشروعیت‌بخشی بیشتر خواهد شد. از منظر فقه سیاسی نیز اصل «شور» و رجوع به اهل خبره یکی از مبانی مشروعیت‌بخش در اعمال حاکمیت به شمار می‌رود.

— جرم‌انگاری عدم شفافیت و ترک مسئولیت در نهادهای نظارتی؛ در راستای تضمین جدی‌بودن سازوکارهای نظارتی، لازم است تخلفات نهادهای ناظر از جمله ترک فعل، عدم ارائه گزارش، اتخاذ تصمیمات غیرموجه یا پنهان‌کاری، مشمول ضمانت اجرا و پیگرد قانونی قرار گیرد. این اقدام می‌تواند در قالب تصویب قوانینی در مجلس یا بازنگری در قوانین موجود، اجرا گردد و موجب بازدارندگی مؤثری در رفتار نهادهای ناظر شود. از منظر فقهی نیز اصل «وجوب دفع مفسده» و قاعده «لاضرر» مبنای مشروعی برای چنین جرم‌انگاری‌هایی فراهم می‌آورد.

منابع

- آرایی، وحید (۱۴۰۱). بررسی و تبیین جایگاه حق نظارت همگانی در حکمرانی اسلامی. *مطالعات حقوق بشر/اسلامی*، ۱۱(۱)، ص ۷۰-۵۷.
- ابراهیمیان، حجت‌اله و بهرامی، رضا (۱۴۰۰). شورای نگهبان از دیدگاه مقام معظم رهبری. *حقوق و فقه*، ۷(۴)، ص ۳۶-۱۹.
- اخوان کاظمی، بهرام (۱۳۹۰). نظارت و مبانی آن در نظام و اندیشه علوی. *پژوهشنامه علوی*، سال دوم، شماره اول، ص ۱-۱۹.
- اصغری، حرمت و اسدی، اسماعیل (۱۳۹۲). تاثیر پاسخ‌گویی بر اعتماد عمومی و اعتماد سیاسی (مورد مطالعه: سازمان‌های دولتی ایران). *خط‌مشی‌گذاری عمومی در مدیریت (رسالت مدیریت دولتی)*، ۴(۹-۱۰)، ص ۷۵-۵۳.
- به‌نیافر، احمدرضا؛ فرخ‌معینی، اسماعیل و داداش‌نژاد، داود (۱۳۹۹). بررسی چالش‌ها و موانع اعمال نظارت واقعی در دستگاه‌های اجرایی از دیدگاه قانون و اسلام. *مجله فقه و تاریخ تمدن*، ۶(۴ پیاپی ۶۷)، ص ۶-۱.
- بهشتی، سیدمحمد (۱۳۷۹). *بایدها و نبایدها (امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه قرآن)*. تهران: انتشارات بقیه.
- تمیزکار مستقیم، محمد و عباسی، بیژن (۱۳۹۴). بررسی چالش‌های مشارکت همگانی در نظام سیاسی —حقوقی جمهوری اسلامی ایران. *فصل‌نامه مطالعات سیاسی*، ۸(۲۹)، ص ۱۸۰-۱۵۱.
- جعفرپیشه فرد، مصطفی (۱۳۸۱). *چالش‌های فکری نظریه ولایت فقیه*. قم: بوستان کتاب.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۶۷). *اخلاق کارگزاران در حکومت اسلامی*. تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء، چاپ ۲.
- خانی، علی و شمسینی غیاثوند، حسن (۱۴۰۳). جامعه‌شناسی سیاسی هابرماس: نگاهی به نظریه کنش ارتباطی و حوزه عمومی. *فصلنامه مطالعات منافع ملی*، ۱۰(۳۷)، ص ۶۷-۵۵.
- خلیلی‌شجاعی، فریور و عنابی، علیرضا (۱۳۹۳). نهادهای خاص قانون‌گذاری در سیستم حقوقی جمهوری اسلامی ایران. *نشریه راه وکالت*، ۶(۱۲)-۱۱، صص ۱۴۳-۱۳۷.

- خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۸۵). *تحریر الوسیله* (ج ۱). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ اول.
- راسخ، محمد (۱۳۹۸). *نظارت و تعادل در نظام حقوق اساسی*. تهران: دراک.
- رفیعی، علی (۱۳۹۰). مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی مدیران و فرماندهان. *نشریه حصون*، شماره ۳۳، ص ۴۲ تا ۶۰.
- شریفی، سید مهدی. (بی‌تا). *نهج‌البلاغه*. ترجمه و شرح. تهران: انتشارات دارالحديث.
- طحان‌نظیف، هادی و کدخدامرادی، کمال (۱۳۹۸). آسیب‌شناسی نظام حقوقی حاکم بر فرایندهای نظارت بر انتخابات مجلس شورای اسلامی در پرتو سیاست‌های کلی انتخابات. *فصل‌نامه مطالعات حقوق عمومی*، ۴۹ (۴)، ص ۱۱۴۸-۱۱۲۷.
- عابدیان، میرحسین (۱۳۷۸). دیوان عالی کشور و نظارت بر حسن اجرای قوانین، *مجله حقوقی دادگستری*. ۶۳ (۲۶)، ص ۴۶-۲۹.
- علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۸۴). پاسخ‌گویی در نظام جمهوری اسلامی ایران. *فصل‌نامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع)*، شماره ۲۶، ص ۸۲-۵۱.
- عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۸۴). گفتگو: جایگاه عدالت در قانون اساسی، فقه و اصول، حکومت اسلامی، شماره ۳۶، ص ۴-۲۳.
- عمید زنجانی، عباسعلی و موسی‌زاده، ابراهیم (۱۳۸۹). *نظارت بر اعمال حکومت و عدالت اداری*. تهران: دانشگاه تهران.
- قطبی، میلاد؛ محمدپور، اسماعیل و کرمی، حامد (۱۳۹۸). نظارت بر نهاد شورای نگهبان و اعضای آن. *فقه حکومتی*، ۴ (۷)، ص ۱۲۹-۱۵۵.
- کلینی، ابی جعفر محمدبن یعقوب (۱۳۶۹). *اصول کافی*. ترجمه و شرح حاج سیدجواد مصطفوی، ج ۲، تهران: علمیه اسلامیة.
- محبی انجدانی، داود (۱۳۸۹). ماهیت حقوقی و صلاحیت شوراهای عالی اداری در حقوق ایران. *ماهنامه کانون*، شماره ۱۰۹، ص ۹۲-۶۷.
- مرادخانی، فردین و تکلو، سمیه (۱۴۰۰). تعدد نهادهای قانون‌گذاری با تأکید بر جایگاه مصوبات شورای عالی فضای مجازی در نظام حقوقی ایران. *نشریه علمی مطالعات حقوقی معاصر*، ۱۲ (۲)، ص ۶۷-۳۵.
- مقیم، جواد؛ صفارودی، سوسن؛ نادرپور، بابک و محبی‌نیا، جهان‌بخش (۱۴۰۰). جایگاه اصل پاسخ‌گویی در تحقق حقوق شهروندی در نظام سیاسی. *ویژه‌نامه نوآوری حقوقی*، شماره ۱۵، ص ۱۹۵-۱۸۳.
- منوریان، عباس؛ نرگسیان، عباس؛ فتاحی، مهدی و واثق، بهاره (۱۳۸۹). بررسی رابطه بین پاسخ‌گویی عمومی، مشارکت عمومی و اعتماد عمومی در سازمان‌های دولتی مناطق ۲۲ گانه شهر تهران. *پژوهش‌های مدیریت در ایران*، ۱۴ (۳)، ص ۲۷۵-۲۵۰.
- موسی‌زاده، ابراهیم (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی کمیسیون اصل نود و نهاد آموذزمان (نهاد بازرسی و نظارت). *فصل‌نامه علمی-پژوهشی دیدگاه‌های حقوق قضایی*، ۱۷ (۵۷)، ص ۱۸۰-۱۵۷.
- میرداماد نجف‌آبادی، سیدعلی (۱۳۹۰). صلاحیت و حدود اختیارات دیوان عدالت اداری. *معرفت حقوقی*، ۱ (۱)، ص ۶۶-۳۵.
- نجات‌خواه، مرتضی (۱۳۹۴). نظام حقوقی حاکم بر رسیدگی مجدد آرای هیأت عمومی دیوان عدالت اداری (بررسی مواد ۹۱ و ۹۴ قانون تشکیلات و آیین دادرسی دیوان عدالت اداری). *فصل‌نامه حقوق عمومی*، ۴ (۱۲)، ص ۸۸-۶۹.
- نویایی، علی‌اکبر (۱۳۸۱). *نظریه دولت دینی*. قم: دفتر نشر معارف.
- نورایی، مهدی و نیکونهاد، حامد (۱۳۹۲). تعدد مراجع قانون‌گذاری در جمهوری اسلامی ایران. *مرکز تحقیقات شورای نگهبان، دفتر مطالعات قانون و قانون‌گذاری*، شماره مسلسل: ۱۳۹۲۰۰۳۱.
- هاشمی، سید محمد (۱۳۹۰). *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*. ج ۲، تهران: نشر میزان.
- هیوز، آون (۱۳۹۸). *مدیریت دولتی نوین*. ترجمه سیدمهدی الوانی، سهراب خلیلی شورینی و غلامرضا معمارزاده تهران: انتشارات مروارید.

- Abedian, M. (1998). The Supreme Court of the country and supervision of the good implementation of laws, *Legal Journal of Justice*, 63(26), p. 29-46. (In Persian)
- Akhavan Kazemi, Bahram. (2011). Supervision and its foundations in the Alavi system and thought. *Alavi Research Journal*, 2(1), 1–19. (in Persian)
- Alikhani, A. (2004). Accountability in the system of the Islamic Republic of Iran, *Research Quarterly of Imam Sadiq University (AS)*, No. 26, p. 51-82. (In Persian)
- Amid Zanjani, Abbas Ali. (2005). Dialogue: The position of justice in the Constitution. *Fiqh va Osoul, Islamic Government*, (36), 4–23. (In Persian)
- Amid Zanjani, A., Musizadeh, E. (2009). Supervision of governance practices and administrative justice, Tehran, University of Tehran. (In Persian)
- Asghari, H., Asadi, IS. (2012). The effect of accountability on public trust and political trust (case study: Iran's government organizations), *public policy in management (Government Management Mission)*, 4(9-10), p. 53-75. (In Persian)
- Behniafar, A., Farrakhmoini, Es., & Dadashenjad, D. (2019). Examination of the challenges and obstacles of real supervision in executive bodies from the perspective of law and Islam, *Jurisprudence and History of Civilization Journal*, 6(4), p. 1-6. (In Persian)
- Beheshti, Seyyed Mohammad. (2000). Dos and Don'ts (Enjoining good and forbidding wrong from the perspective of the Qur'an). Tehran: Boq'eh Publications.
- Ebrahimian, Hojtalet and Bahrami, Reza (2021). "The Guardian Council from the perspective of the Supreme Leader", *Law and Jurisprudence*, 7(4), p19-36. (In Persian)
- Habermas, J. (1996). *Between Facts and Norms*. MIT Press.
- Hashemi, Seyyed Mohammad. (2011). *Constitutional Law of the Islamic Republic of Iran (Vol. 2)*. Tehran: Mizan Publishing. (In Persian)
- Hughes, A. (2018). *Modern public administration*, translated by Seyyed Mehdi Elwani, Sohrab Khalili Shurini and Gholamreza Memarzadeh, Tehran, Marvarid Publications. (In Persian)
- Jafar Pisheh Fard, Mostafa. (2002). *Intellectual challenges of the theory of Velayat-e Faqih*. Qom: Bustan-e Ketab. (In Persian)
- Javadi Amoli, Abdollah. (1988). *Ethics of officials in the Islamic government (2nd ed.)*. Tehran: Markaz-e Nashr-e Farhangi-ye Raja. (In Persian)
- Khani, Ali, & Shamsini Ghasvand, Hassan. (2024). Habermas's political sociology: A look at the theory of communicative action and the public sphere. *National Interests Studies Quarterly*, 10(37), p 55–67. (In Persian)
- Khalilishjaei, F., & Annabi, A. (2014). Special legislative institutions in the legal system of the Islamic Republic of Iran, *Rah Vakalat magazine*, 6(12-11), p. 143-137. (In Persian)
- Khomeini, Seyyed Ruhollah. (2006). *Tahrir al-Wasila (Vol. 1)*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, 1st ed. (in Persian)
- Kulayni, Abi Ja'far Muhammad ibn Ya'qub. (1990). *Al-Kafi: Usul al-Kafi (Vol. 2, trans. & commentary by Haj Seyyed Javad Mostafavi)*. Tehran: Elmiyeh Islamiyyeh. (In Persian)
- Manourian, A., Nargesian, A., Fatahi, M., & Vatheq, B. (2009). Investigating the relationship between public accountability, public participation and public trust in government organizations in the 22 districts of Tehran, *Management Research in Iran*, 14(3), p. 250-275. (In Persian)
- Mirdamad Najafabadi, S.A. (2010). Jurisdiction and limits of the powers of the Administrative Court of Justice, *Legal Knowledge*, 1(1), p. 35-66. (In Persian)
- Mohibi Anjardani, D. (2010). Legal Nature and Jurisdiction of High Administrative Councils in Iranian Law. *Monthly Journal of the Bar Association*, No. 109, pp. 67-92. (In Persian)

- Moghim, J., Safaroudi, S., Naderpour, B., & Mohbinia, J. (2021). The position of the principle of accountability in the realization of citizen's rights in the political system, *Special Journal of Legal Innovation*, No. 15, p. 183-195(In Persian).
- Moradkhani, F., & Teklo, S. (2021). Plurality of legislative institutions with an emphasis on the place of Supreme Council approvals of virtual space in Iran's legal system, *scientific journal of contemporary legal studies*, 12(22), p. 35-67. (In Persian)
- MusaZadeh, Ib. (2010). Comparative study of the 90th principle commission and the ombudsman institution (inspection and supervision institution), *Scientific-Research Quarterly of Judicial Law Perspectives*, 17(57), p. 157-180. (In Persian)
- Najabatkhah, M (2014). "The legal system governing the reconsideration of the decisions of the General Board of the Court of Administrative Justice (review of articles 91 and 94 of the Law on Organizations and Procedures of the Court of Administrative Justice)", *Public Law Quarterly*, 4(12), p. 69-88. (In Persian)
- Nurai, M., & Nikonhad, H. (2012). Plurality of legislative authorities in the Islamic Republic of Iran, *Research Center of the Guardian Council, Office of Law and Legislation Studies*, serial number: 13920031. (In Persian)
- Qotbi, M., Mohammadi Pour, Is., & Karami, H. (2019), Supervision over the Guardian Council and its Members, *Governmental Jurisprudence*, 4(7), p. 129-155. (In Persian)
- Rafiei, A. (2011). Responsibility and Accountability of Managers and Commanders, *Hasson Journal*, No. 33, p. 42-60. (In Persian)
- Rasakh, M. (2018). Supervision and balance in the constitutional law system, Tehran, Drak. (in Persian)
- Shirafi, S.M. (n.d.). *Nahj al-Balagha*, Translation and Commentary. Tehran: Dar al-Hekmah Publishing. (In Persian)
- Tahannazeef, H., & Kodkhodamoradi, K. (2018). Pathology of the legal system governing the processes of monitoring the elections of the Islamic Council in the light of general election policies, *Public Law Studies Quarterly*, 49(4), p. 1127-1148. (In Persian)
- Tamizkar Mostaqim, M., &Abbasi, B. (2015), Examining the Challenges of Public Participation in the Political-Legal System of the Islamic Republic of Iran, *Political Studies Quarterly*, 8(29), p. 180-151. (In Persian)
- <https://www.ilna.news/fa/tiny/news-1177583>.
- <https://www.tabnak.ir/fa/tags/1680/1>.